

STO LET STOLOVIH STOLOV

Ob stoletnici kamniškega STOLA, tovarne, ki je ni več ...

avtor **France STELE**

Ob bistrem potoku je mlin ...

Na južnem obrobju srednjeveškega Kamnika je Duplica. Ob prehodu iz 19. v 20. stoletje se je tam ob Kamniški Bistrici vrtel mlin kmeta in posestnika Škofica. Poleg mlina je imel tedanji lastnik domačije Franc Škofic tudi žago, preprosto venecijanko z enim listom in seveda na vodni pogon. Duplica je bila tiste čase vasica z okrog dvajsetimi hišami, mimo je peljala deželna cesta Kamnik – Ljubljana, od 1891 pa tudi železnica, vendar postaje na Duplici vse do 1933 ni bilo.

Leta 1902 na Duplico pride Luka Habat, premožni posestnik z dvema hišama iz Zagorja, po poklicu sicer pek in gostilničar, toda čutil je veliko veselje do elektro-tehnike. Videl je, da bise dalo vodno energijo ob Škofičevi domačiji bolje izkoristiti, kot je to uspevalo z mlinom in žago. Habat bi na tem mestu zgradil elektrarno za razsvetljavo Kamnika. V ta namen je 4. septembra 1902 od Škofica za 9.800 goldi-narjev ali 19.600 kron, toliko je bilo tedaj vrednih skoraj 6 kg zlata, kupil posestvo na Duplici. Z družabnikom svakom Francem Saksom, ki je bil elektrotehnik, sta takoj začela uresničevati načrt - podrta sta, kar je stalo na posestvu, in zgradila novo stavbo za pisarno, elektrarno in tovarno lepenke. Oba obrata naj bi namesto vodnih koles poganjali dve moderni turbini. Zamisel je bila najbrž dobra, toda fanta nista imela dovolj

lastnih sredstev, da bi zamišljeno do konca uresničila. Firmam, ki so gradile, sta dovolila vknjižbo hipotek na svoja premoženja, poleg tega sta jemala posojila pri raznih denarnih zavodih ... in kmalu prišla v finančne težave, iz katerih ni bilo več izhoda. Novembra 1903 sta uradno doživela konkurz, Habat je zbežal v Ameriko, ker se je bal, da bo zaradi konkurza denarno kaznovan. Tako je prvi poizkus industrializacije Duplice pri Kamniku žalostno propadel – a na obzorju je že čakala nova, v povsem drugi obliki.

Bahovčevi stoli

Habatova zapuščina je prišla na javno dražbo, kjer je največ, baje 130.000 kron, ponudil Ivan Bahovec, trgovec s špecerijo in prekupevalec z zemljišči iz Ljubljane.

Hitro je opustil misel na elektrarno in izdelavo lepenke, in kakor da je Bistrica na tem mestu usojeno, v kaj se bo spreminjala njena energija, spet postavil žago in parketarno. Tovarna je bila vpisana v trgovski register pri Okrožnem sodišču v Ljubljani pod imenom: "I. Bahovec – tovarna lesnih izdelkov in žagarska obrt, Duplica", izdelovala je predvsem parke-te, deloma pa tudi že stole, ki jih je izvažala in se vse bolj uveljavljala na tujih trgih. Kairo, Aleksandrijo, Singapur, Buenos Aires itd. so videli prvi Bahovčevi stoli. Na razstavi v St. Pellegrinu v Italiji je leta 1912 Bahovčeva stolarna dobila kar troje odlikovanj.

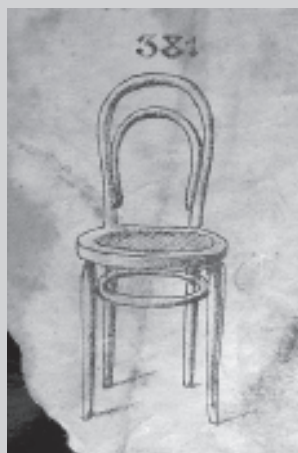
□ **Slika 1.** Preprost stol iz okroglih in rahlo upognjenih bukovih palic so na Duplici izdelovali že na samem začetku

□ **Slika 2.** Delavke in delavci v tovarni iz časov Bahovca

□ **Slika 3. Portret Michaela Thoneta in njegove mojstrovine iz krivljenega lesa**

□ **Slika 4. Stol št. 14 je bil začetni model Thonetovih stolov in osnova za številne variante na to temo**

Kako da je Bahovec prišel z izdelavo stolov? Po eni varianti naj bi povpraševanje po stolihi pri nas prav tedaj močno naraslo in je torej nastala tržna niša, po drugi pa ga je k stolom pripeljalo sodelovanje s slavno firmo upognjenega pohištva Thonet – Mundus, ki je imela prodajalno tudi v Ljubljani. Bahovec jim je dobavljal les iz svojega gozda na Dolenjskem. Tako se je tudi na Duplici začela izdelava krivljenih stolov po sistemu Thonet, kakršni so se izdelovali skozi celotno stoletno obdobje tovarne ob Kamniški Bistrici.

Bahovec si je na Duplici zgradil hišo, v kateri je stanoval v pritličju, prvo nadstropje pa je namenil svojim uslužbencem. Število zaposlenih je kmalu naraslo na 150. Vse večja tovarna je klicala po

večjih finančnih sredstvih, po kapitalu za razvoj. Zato je podjetje želel spremeniti v delniško družbo. Da bi privabil delničarje, je 11. novembra 1913 zapisal: "Predno se obrnem na širšo javnost na subskripcijo delnic bodoče delniške družbe, hočem predvsem na kratko omeniti nagibe, ki so me privedli do spremembe mojega podjetja. Ko sem si v letu 1907 pridobil lepo vodno moč v tako lepem domačem, a ubožnem kraju, kjer ni bilo še nobene večje industrije, sem razmišljal, kaj in kako bi napravil, da bi revno ljudstvo imelo zaslužka in jaz kaj dobička. Napravil sem torej žago, potem tovarno za parkete in obenem sem si mislil, kaj bi še napravil, ker je dosti vodne moči, in napravil sem tudi tovarno za izdelovanje stolov. Seveda, ker nisem imel takoj še gotovih odjemalcev, sem delal le v malem, a zato sem skrbel, da bi si pridobil veljavo in priznanje za izdelke prve vrste, kar se mi je tudi posrečilo ter se nisem ustrašil velikega truda in stroškov z izdelavo novih res lepih modelov. Ko so bili v letu 1910 in 1911 novi modeli že večinoma izdelani, sem pričel z izdelovanjem lepih stolov, foteljev, gugalnikov, miz, kanapejev itd. Ko sem si tega nekoliko napravil, sem pričel misliti, kako bi se to v večji množini izdelovalo in kam razprodajalo. Tudi tukaj se nisem bal truda, velikega rizika in velikih stroškov, kajti treba je bilo marsikateri vzorec gratis in še celo frankirano poslati tudi takim naročnikom, ki niso še ničesar plačali..." Vendar pa je bilo zanimanje za delnice premajhno, tako da do ustanovitve delniške družbe ni nikoli prišlo.

Potem je čez evropska tla zavel vihar prve svetovne vojne, v teh letih je tovarna počivala. Potem pa Ivan Bahovec ni in ni imel več prave volje, da bi dupliško tovarno spet spravil v pogon. Verjetno so temu botrovale tudi finančne težave. Kmalu je bilo podjetje naprodaj, prišel je nov lastnik, sam Bahovec pa je umrl leta 1933.

Remec in razcvet tovarne stolov

S kupno pogodbo z dne 9. novembra 1918 je Ivan Bahovec prodal svoje podjetje skupaj z zemljiščem (6,5 ha) firmi "I. Bahovec nasledniki" za 700.000 kron, kar je bilo menda pre poceni, saj naj bi bila samo zaloga blaga toliko vredna. Za omenjeno firmo so stali: Karel Pollak st., industrijalec iz Ljubljane, ki je prispeval sredstva za nakup, ing. Vladimir Remec in njegov bratranec Franc Remec, medtem ko Bahovec sam ni pristopil kot družabnik. Podjetje se je potem kmalu preimenovalo, 2. avgusta 1921 je bila registrirana firma "Remec & Co – tovarna upognjenega pohištva in lesnih izdelkov". V novoimenovani firmi pa Karel Pollak ni bil več družabnik, na njegovo mesto je stopila njegova hči Helena Remec. Nato je izstopil še Franc Remec, tako da sta bila do nemške okupacije, oziroma do konca obstoja te firme, edina lastnika ing. Vladimir Remec in njegova žena Helena Remec.

Osrednja oseba in gonilna sila novega podjetja je bil ing. Vladimir Remec, rojen 15. maja 1880 v Ljubljani, po gimnazijskih letih doma je od 1899 do 1904 študiral na Tehnični visoki šoli na Dunaju in postal strojni inženir. Nato je (1906 do 1911) svoje strokovno znanje utrjeval v Ameriki v raznih strojnih in elektrotehniških podjetjih in spoznal veliko novega. Po vrnitvi domov se je zaposlil na Obrtno pospeševalnem zavodu v Ljubljani in po letu 1918 postal poverjenik za javna dela v Narodni vladi SHS v Ljubljani. S tastovo pomočjo pa je istega leta postal podjetnik na Duplici.

Poleg omenjenega podjetja pa je Remec leta 1931 na Duplici ustanovil še eno podjetje: "Žaga". V to družbo z omejeno zavezo so vstopili: zakonca Remec ter Stanko Bloudek.

Vso svojo energijo, znanje in izkušnje, ki si jih je pridobil po svetu, je Remec

zastavil za svoje podjetje, da bi ga moderniziral, predvsem je veliko vložil v mehanizacijo proizvodnje. Budno je spremljal razvoj tehnologije in namesto ročnega vpeljeval strojno delo, stare stroje zamenjeval z novimi in zmogljivejšimi. Vedel je, da bo le na ta način podjetje zdržalo vse hujšo konkurenco na tujih trgih. Hkrati je dokupoval okoliške parcele, tako da je celotno posestvo kmalu merilo več kot 12 ha.

Pritlični stavbi, ki jo je zgradil že Habat, je prizidal eno nadstropje, v pritličju je delovala parketarna, v nadstropju pa je bila mizarska delavnica in njegovo stanovanje, dokler se ni preselil v vilo, ki jo je zgradil leta 1932.

Poleg stolov, parketa, furnirja (od leta 1926) je podjetje začelo izdelovati še pisarniško pohištvo in opremo. Katalog artiklov je postajal vse obsežnejši! Za domači trg je podjetje "Remec & Co" izdelovalo predvsem opremo za kinos dvorane, kavarne, šole, inštitute, v inozemstvu pa se je vse bolj uveljavljalo s svojimi stoli. Že od Bahovca vzpostavljene trgovske stike je Remčeva tovarna še razširila in poglobila. Trgovala je z Avstrijo, Italijo, Albanijo, Anglijo, Malto, Ciprom, Alžirijo, Egiptom, Sudanom, Arabijo, Irakom, Indijo, Casablancu, Severno Ameriko in drugimi. Tudi razstavljala je na tujem in menda prejela odlikovanja v Parizu in Bruslju ...

Da je bil Remec dober gospodar, pove podatek, da so se investicije v podjetju predvsem krile iz dobička, le če je bilo nujno, iz bančnih posojil. Ko je nastopila konjunktura (ugoden gospodarski položaj, 1925 – 1930), to ni bilo težko, saj so pri trgovanju s Srednjim vzhodom pogosto iztržili 100 % izkupiček. Vendar pa je bilo včasih le treba poklicati na pomoč kakšno banko. Mestna hranilnica v Kamniku in Zadržna gospodarska banka sta tako imeli hipoteki na tovarniško zemljišče. Ko je leta 1935 nastopila splošna gospodarska kriza,

Remčevo podjetje ni imelo likvidnih rezerv in zato ni bilo zmožno tekoče izpolnjevati svojih obveznosti. Dolgovi so zaradi obresti naraščali, bilo je še nekaj drugih nevšečnosti in Remec se je nenadoma znašel v težkem položaju. Na hitro si je hotel pomagati z znižanjem delavskih plač za 50 %, s čimer pa se seveda ni strinjal kolektiv delavcev in 1. maja 1934 izvedel stavko. Tudi poizkus, da bi stavko zlomil z zaposlitvijo novih delavcev, ki jih je pripeljal s Štajerske, se Remcu ni posrečil. Nekako se je le umirilo pri znižanju plač za 10 %.

Generalni direktor Zadržne gospodarske banke je zaradi težke situacije podjetju "Remec & Co" predlagal stečaj, vendar se je vodstvo podjetja temu uprlo. Banka je nato dosegla izvršbo v obliki prisilne uprave. Za prisilnega upravnika je bil imenovan Vladimir Fajdiga, uradnik omenjene banke. Kakšnega ugodnejšega razmerja med dohodki in dolgovi prisilna uprava sicer ni mogla doseči, dobra stran nove situacije je bila ta, da se je začelo delati na racionalizaciji in iskati notranje rezerve podjetja. Izvoz se je zmanjšal in treba se je bilo bolj oprijeti domačega trga. Tudi število proizvodnih artiklov so precej zmanjšali. Prisilna uprava, ki se je zavlekla še v čas nemške okupacije (po 1941), ni prinesla večjih sadov, zato je leta 1936 podjetje pristalo na 50 % poravnavo terjatev, kar pa tudi ni šlo gladko.

Ko so leta 1941 prišli Nemci, se je v začetku podjetju še kar dobro godilo, saj so z nemške strani prihajala številna naročila pisarniške opreme za nemške urade, šole itd. Remec je v okupaciji videl priložnost za ukinitve prisilne uprave, ki je bila v novi situaciji izvedena iz tuje države in ni bila smiselna. Ukinitve je tudi dosegel.

Velik del Remčevih delavcev se je priključil partizanom in tovarna je postajala tarča najbrž nepotrebnih sabotažnih dejanj. Saj bi Remec lahko odklonil

□ Slika 5. Tovarna Stol v času Remca

□ Slika 6. Remčev katalog predvsem sedežnega pohištva, verjetno iz tridesetih let

□ Slika 7. Stoli z mizico iz Remčevega kataloga

□ Slika 8. Stol s poslikano sedežno ploščo je v Remčevem katalogu nosil št. 48 a

□ Slika 9. Bukove palice pred krivljenjem

□ Slika 10. Stolova delavca sta zavihtela "omehčane" bukove palice v Thonetovo krivino

□ Slika 11-13. Thonetove vijuge na stolih in gugalniku

naročila za Nemce, toda ti bi ga verjetno že prvi dan zamenjali z lojalnim človekom, tako pa je s svojim navideznim sodelovanjem marsikomu omogočil priti do kruha v težkih časih. V noči od 3. na 4. september 1941 so partizani zažgali tovarno in pogorelo je veliko objektov, nekaj strojev so rešili in jih dali v hrambo po okoliških krajih. Nato so leta 1943 partizani razbili pisarniške prostore z opremo vred in leta 1944 še vse stroje v tovarni. Okupator je besnel, delavce pošiljal v zapore in internacijo, a ni kaj dosti pomagalo. Za požgano tovarno je Remec poskušal od Nemcev dobiti odškodnino v obliki nakaznic za nabavo materiala in strojev iz Nemčije. Toda za izplačilo celotne odškodnine v znesku RM 1.600.000 je bilo potrebno podjetje na nek način nacionalizirati z vstopom nemškega večinskega lastnika v podjetje. Po dolgem iskanju je Remcu ob koncu leta 1942 uspelo najti takega človeka v osebi dr. Manfreda Scheichenbauerja, sicer v Ptuj rojenega bančnega uradnika. Ta je na tistem pristal na to, da je bil v tovarni le "slamnati mož", medtem ko je imel dejansko vse vaje v rokah še naprej ing. Vladimir Remec, ki se je z vso silo in znanjem zavzel za obnovo tovarne na Duplici. Vse je potekalo po načrtu, proizvodnja stolov naj bi se trikratno povečala, kar naj bi bilo plod vseh, tudi v vojni pridobljenih izkušenj.

V enem letu je na pogorišču spet stala tovarna z novimi obrati. Ob koncu vojne je bilo zaposlenih le 45 delavcev in uslužbencev. Usoda pa je Vladimirja Remca, ki je na Duplici pri Kamniku zasadil korenine moderni lesni tovarni, odpeljala daleč čez veliko lužo v ZDA in mu zastrla pogled na sadove njegovega drevesa.

Državno gospodarsko podjetje

Takoj po vojni, 20. maja 1945, je podjetje "Remec & Co" najprej prešlo pod

začasno državno upravo, nato so pohiteli in na Vojaškem sodišču ljubljanskega vojnega področja dne 22. avgusta 1945 "zaradi sodelovanja z okupatorjem" vse tri družabnike podjetja (oba Remca in Scheichenbauerja) obsodili skupno na 46 let odvzema svobode s prisilnim delom, na 10 let izgube častnih pravic in na zaplembo celotnega premoženja v korist države. Zdaj je bilo premoženje z odločbo Okrajnega sodišča v Kamniku z dne 25. aprila 1946 lahko preneseno v last FLRJ in izročeno Upravi narodne imovine v Ljubljani. Na osnovi tega je bila 26. septembra 1946 ustanovljena "Tovarna pohištva v Duplici pri Kamniku", ki se je 30. aprila 1947 preimenovala v "Tovarno upognjenega pohištva Duplica pri Kamniku" in 22. novembra 1952 v "Stol – tovarna upognjenega pohištva Kamnik", nekoliko kasneje (1961) pa v "Industrija pohištva Stol Kamnik", ime, ki je veljalo do konca obstoja te tovarne ...

Podjetje je postalo splošno ljudsko premoženje, kakor se je takrat v časih socializma temu reklo. Vodila ga je ljudska oblast, delavski svet tovarne je sprva sestavljalo 78 članov, prve volitve so bile 21. avgusta 1950. Finančne težave, s katerimi se je nekoč spopadal Remec, so bile preteklost, kajti podjetje je od države prejelo finančna sredstva za investicije. So pa prihajali v ospredje drugi problemi: pomanjkanje materiala, predvsem surovin, strokovno slabo podkovan kader, slabi delovni prostori in pomanjkljiva tehnična opremljenost ... Pogosto je primanjkovalo hlodovine ali pa je bila slabe kvalitete, tako so bili Stolovci v časih prisiljeni sami oditi v gozdove sekati ...

Veliko starih delavcev iz časa Remca se je vrnilo v tovarno, a zaradi vse višjih planov jih je vedno primanjkovalo tudi do 140. Slaba strokovnost je bila tudi velik problem, nekatera vodilna mesta

so bila na začetku zaupana tudi takim, ki so imeli zgolj revolucionarne zasluge, kot je bilo v tistih časih nekaj običajnega, kar pa pri opravljanju zahtevne strokovne dejavnosti ni bilo dovolj. V podjetju so prirejali strokovne tečaje, ljudi so spodbujali s prehodnimi zastavicami, nagradami. Leta 1950 so delavci opravili okrog 30.000 prostovoljnih ur dela. Vse te okoliščine v prvih povojnih letih so bile vzrok, da izdelki niso bili dovolj kvalitetni, pogoste so bile reklamacije in finančna škoda. Posledično so se delale preiskave in iskanje krivcev, izrekale kazni itd.

Toda počasi je le šlo na bolje, kar je prispevalo tudi k višji kvaliteti izdelkov tovarne Stol. V teh letih se je veliko investiralo v nove delovne prostore in tehnološko opremljenost, v desetih letih je bilo nabavljenih 20 večjih lesnoobdelovalnih strojev, nekaj iz zagrebškega Bratstva, nekaj pa je bilo uvoženih.

Gibanje števila delavcev v prvih povojnih letih: 1946: 429 delavcev, 1947: 616, 1949: 819, 1951: 852 ... Tovarna je v tistih letih potrebovala letno okrog 10.000 m³ bukove hlodovine, 1.000 m³ hlodovine drugih listavcev in 1.500 m³ hlodovine iglavcev, s tem da mora biti del bukove hlodovine, ki je namenjena krivljenim izdelkom, najvišje kakovosti. Dnevno so izdelali 1.000 stolov. V mizarškem obratu so izdelovali šolsko in pisarniško pohištvo ter opremo za kinodvorane in hotele.

Izvoz Stolovih izdelkov je šel deloma po obnovljenih starih Remčevih poteh, večinoma pa si je podjetje pridobilo nove kupce, predvsem v Angliji in Ameriki. V desetih letih po tistem, ko je stara trdna Remčeva zapuščina prešla pod tako-imenovano ljudsko oblast, se je kljub vsem težavam, ki mu jih je zadal tisti čas, kamniški Stol povzpел na najvišjo stopnico kvalitete med lesnoindustrijskimi podjetji v tedanji državi Jugoslaviji. Porodno-razvojne težave so

torej večinoma mimo, čas je za nove vsebine in oblike ...

Rojstvo slovenske oblike stoletja

Že v začetku petdesetih let so v Stolu razmišljali, kako nadgraditi proizvodnjo, ki se je do tedaj predvsem napajala z idejami od zunaj (upognjeno pohištvo Thonet itd.), s svežo domačo pametjo in domišljijo. Tako so se obrnili na ljubljansko fakulteto za arhitekturo s prošnjo, naj jim pošljejo inovativne mlade študente. Prof. Edo Mihevc je takratnemu direktorju Stola predlagal, da vzamejo v službo Nika Kralja (roj. 1921, Zavrh pri Trojanah), ki je bil tedaj (1952) dva meseca pred zagovorom diplomskega dela z naslovom: Razvoj sedežnega pohištva v svetu. Predlog je bil sprejet in Kralj se je tako rekoč čez noč znašel na Duplici. Pripravil je program oddelka za oblikovanje in že jeseni 1952 organiziral projektantsko delo. Menda je bila to prva organizirana oblikovalsko - razvojna tovarniška služba v Jugoslaviji.

Toda vse ni bilo tako lepo, kot se sliši. Novoustanovljeni oblikovalski oddelk se je moral ukvarjati s precej širokim spektrom nalog. Poleg projektiranja izdelkov in tekočih sprememb je moral skrbeti tudi za arhitekturne načrte preurejanja tovarne, organizirati tehnološke raziskave, skrbeti za kataloge in prospekte, postavljati razstave itd.

Vendar pa je bil Kralj, kot kaže, poklican za to, da že na samem začetku svoje oblikovalske kariere ustvari nekaj, kar bo nanovo zaznamovalo in utrdilo Stol na piedestalu zmagovalcev za desetletja naprej. Podjetje, ki je že od časov Remca (od 1921) nosilo v svojem logotipu podobo leva, kralja živali, in je v petdesetih letih svojega obstoja zakraljevalo na kvalitetnem vrhu v neke vrste materialnem smislu, šlo je predvsem za kvalitetno izdelavo, je ob nagibu v drugo

□ Slika 14. Delavka v stolarni (v nekem obdobju PE 7, TOZD 1)

□ Slika 15. Kolonialni stol z naslonjali iz kataloga ameriške firme Empire State Chair je bil izdelan v kamniškem Stolu

□ Slika 16. Upravni odbor ob 50-letnici Stola, drugi z leve sedi arhitekt Niko Kralj

□ Slika 17. Stolov Vestnik na 28 straneh, posvečen petdesetletnici, je izšel 28. avgusta 1954

□ Slika 18-20. Predhodni modeli znamenitega Rexa so bili po Kraljevih načrtih izdelani že leta 1952

petdesetletje postalo sinonim za kraljevsko obliko, kar pa je duhovna kategorija.

Že v prvem letu svojega dela v Stolu je arhitekt Niko Kralj skonstruiral načrte, po katerih je Stolor modelni mizar Matjuri izdelal nekaj variant nezložljivega klubskega fotelja z imenom Rex. Osnova jim je bila ideja prostorskega krivljenja perforiranih vezanih plošč, za kar je bil Kralju leta 1953 izdan jugoslovanski patent št. 18249. Do zložljive variante, ki je potem našla pot v proizvodnjo in tako rekoč osvojila svet, je po vmesni nalagalni varianti Kralj prišel leta 1956, ko mu je uspelo združiti funkcionalnost in lepoto. Rex, ki je v celoti izdelan iz bukovega (vezanega in masivnega) lesa, v svojih detajlih skriva kar nekaj odličnih rešitev in zato postane priljubljen predmet intelektualnih kraig, čeprav ga je Stol zavaroval s patentom v nekaterih državah Evrope in Amerike. Matična tovarna ga je izdelala v več kot milijon primerkih, sredi osemdesetih let, po prenehanju patentnega varstva, naj bi v tedanji Sovjetski zvezi izdelali 12.000 rexov na dan, na Japonskem pa v letih od 1983 do 86 kar 3 milijone. Mogoče ga je videti v zbirki MoMa v New Yorku, doma pa je bil razglašen za slovenski dizajn stoletja.

Ob petdesetletnici tovarne (1954) je bila v Mali galeriji v Ljubljani Stolora samostojna razstava, kjer so bili prikazani prvi poizkusi izdelave lameliranega pohištva v Jugoslaviji, idejno povsem z ramo ob rami s Skandinavci in Japonci, le v tehnološki opremljenosti precej korakov zadaj.

V letih 1952 do 1960, ko je bil Kralj v Stolu, je bilo v fazi oblikovanja in razvoja več kot sto izdelkov z različnim končnim uspehom, večji del poskusov ni doživel serijske proizvodnje. Po oblikovalski karieri v Stolu je bil Kralj izvoljen za docenta (1960), izrednega profesorja (1967) in rednega profesorja (1975) na Fakulteti za arhitekturo v Ljubljani.

V letu 1965 je bilo v Stolu 1.125, v letu 1974 pa 1.610 zaposlenih. Do leta 1974 je bilo podeljenih 238 štipendij in šolnin. Decembra 1973 je bilo 3 % delavcev z visoko ali višjo šolo, 6,5 % z delovodsko in popolno srednjo šolo, 28 % kvalificiranih, visoko kvalificiranih in z nižjo srednjo izobrazbo ter 62,5 % ne-kvalificiranih in polkvalificiranih delavcev in delavk.

Trdno v sedlu

V uvodniku kataloga ob 75 – letnici Stola (1979) je Marjan Paternoster zapisal: "Starost tovarne merimo v drugačnih letih. Namesto zgubane obraza in utrjenih rok naletimo na robu kamniškega polja na mladenko: tovarna pohištva Stol se je v petinsedemdesetih letih ničlikokrat pomladila. Skromne in staroveške zgradbe, zrasle ob prelomu stoletja, so dobivale nove sosesde. Preprosti postopki so odstopali svoje mesto modernim prijemom, zmogljivejši stroji so izpodirali preživele naprave. Čas je prinesel globoke spremembe. Danes upravlja s tovarno 3300 delovnih rok. – Kri tovarne so delavci. Naši gozdovi so njihovi zavezniki. Skrivnost uspeha je skrita v enostavnem obzoru: prizadevnost, odgovornost, znanje in skupno odločanje."

Za 75-letnico so si Stolorci podarili prostorno in razkošno opremljeno štirinadstropno upravno stavbo na Duplici, ki se jo je kmalu oprijelo ime Hilton.

Ko se je sredi sedemdesetih let nanovo poimenovalo in porazdelilo politično-ekonomsko področje, je Stol postal delovna organizacija (DO), ki je bila razdeljena na manjše enote, na 7 temeljnih organizacij združenega dela (TOZD) in skupne službe. Skupaj s še 9 slovenskimi DO pa je (od 1976) Stol sestavljal SOZD (Sestavljeno organizacijo združenega dela) Uniles, ki je v letu 1980 štela dobrih 16.000 zaposlenih in imela več kot tretjinski delež vse

lesnopredelovalne industrije v Sloveniji. Osnovni namen te združitve naj bi bil: "skupni prodor s kompleksno ponudbo na domači in svetovni trg ob visoki kakovosti in oblikovanju izdelkov, usklajen razvoj SOZD-a, gospodarna uporaba družbenih sredstev, zagotavljanje ekonomske trdnosti organizacij ob skupnem prevzemanju rizikov, večja povezanost trgovine in proizvodnje".

Kljub tej povezanosti pa posamezna podjetja k sreči niso izgubila svoje identitete in tradicije. V sedemdesetih in osemdesetih letih je bil Stol pojem kvalitetne pohištvene izdelave v tedanjem jugoslovanskem prostoru, precej drugače pa je bilo na področju izvoza v tuje dežele. Tu se je tudi njega držal "sloves" socializma in je kot druga slovenska podjetja spadal v nižji cenovni razred. Predvsem v ZDA se je kot po tekočem traku izvažalo cele kontejnerje tako imenovanih kolonialnih stolov po cenah, ki večinoma niso pokrivalo stroškov proizvodnje. Korist je bila posredna: vedno dovolj dela v masovni proizvodnji stolarne in pa pri izvoznih poslih pridobljene devize, ki jih je vse bolj zadolžena nekdanja država krvavo potrebovala in temu primerno višje ovrednotila. Izvozne minuse je bilo treba finančno pokrивati na domačem trgu, to pa se ni dalo s proizvodnjo stolov – stara resnica je, da je z izdelavo stola veliko stroškov, prodajna cena pa praviloma ni sorazmerno dovolj visoka, bolje je pri mizah in omarah. V ta namen sta bili v sedemdesetih letih na sosednji lokaciji zgrajeni dve veliki proizvodni hali, ena za ploskovno, predvsem pisarniško pohištvo, v drugi pa je bil obrat kovinsko-tapetniškega pohištva. Izdelava pisarniškega pohištva je bila v tem času najbolj donosna dejavnost. Po letu 1980, ko so stari in sprotni grehi jugoslovanske države vse bolj prihajali na dan, je prišlo do serije bolj ali manj neumnih ukrepov in zategovanja pasu s strani države, eden od teh je

bil tudi prepoved dvigovanja prodajnih cen izdelkov, kar pa je bilo zaradi napredujoče inflacije nujno početje – nihče pa ni kontroliral prodajnih cen novih izdelkov. To dejstvo je napeljevalo podjetja, tudi Stol iz Kamnika, da so "nategnila" državo na dokaj preprost in učinkovit način in s tem dokazala, da so tudi v tem početju korak pred njo.

Delalo se je takole: takoj ko prodajna cena nekega izdelka, ni več pokrivala stroškov, je bilo treba v konstrukcijskem oddelku tovarne izdelek v nekem detajlu spremeniti, na primer, stolu odvzeti neko prečno palico ali jo na drugem mestu dodati itd., da je formalno nastal nov izdelek, mu pripisati novo ime ali številko ter ga z novo prodajno ceno prijaviti na zveznem uradu. V nekaj letih so bili osnovni načrti na pavš papirjih preluknjani od radiranja, v registru izdelkov pa je vladala zmešnjava imen in števil. A volk je bil sit in koza še kar cela ...

Lahko si mislite, kakšna skrupalca so pogosto nastala iz takšnega "antioblikovanja". In kolikor so na eni strani okoliščine silile v takšno dejavnost, kajti preživeti je bilo treba, pa je podjetje vseeno ohranilo še nekaj ponosa in tradicionalne zavesti, da se je vzporedno ne le ohranjala želja po kvalitetno oblikovanih izdelkih, pač pa se je oddelek za industrijsko oblikovanje v Stolu celo krepil. Morda je šlo celo za neko naravno kljubovanje, ki je bilo opazno v teh zidovih in ljudeh, da se zlomi in premaga ves nesmisel in preusmeri pot v pogubo, ki se je razraščala v glavah državnih administratorjev.

Sistem L

Okrog leta 1980 je skandinavski veter lameliranega pohištva močno zavel čez evropske trge. Lamelirano pohištvo je tedaj postajalo neke vrste tehnološka modna muha, saj je razvoj tehnologije, predvsem stiskalnic z visokofrekvenč-

□ Slika 21-24. Leta 1956 je Kralju uspelo združiti funkcionalnost in lepoto v enega najuspešnejših stolov kar jih je izdelovala pohištvena industrija. Različne faze v procesu izdelave Rexa

□ Slika 25. Stolovo Glasilo ob 70-letnici je izšlo 28. novembra 1974

□ Slika 26. Nova upravna stavba Stola (1979) na naslovnici prospekta za pisarniško pohištvo Modul

□ Slika 27. Naslovnica kataloga SOZD Uniles (1981)

□ Slika 28. Stolova predstavljena stran z dvoransko opremo v Unilesovem katalogu (1981)

nim sušenjem, omogočal izdelavo skoraj neverjetnih prostorsko oblikovanih elementov. Široki listi furnirja se lepijo in stisnejo ob kalupu v debelejšo plast, ki potem ohrani želeno obliko. V vodstvenih in strokovnih krogih znotraj Stola je tedaj prišlo do neke vrste zdrave konfliktna situacije, še posebej, ker so se prvi "lamelirani" rezultati že pojavljali na slovenskem trgu.

Nasproti so sta si stala predvsem tehnološki in razvojno-oblikovalski oddelki in drug drugemu očitala, kaj je kdo zamudil. Ob tem so na dan prihajale stare zgodbe iz Kraljevih časov, ko je bilo na tem področju narejenega veliko pionirskega dela, ki pa ni moglo biti realizirano zaradi pomanjkljive tehnologije. Od tedaj pa ni bilo na tem nič narejenega, medtem pa drugi niso spali itd. Skratka na vrat in nos je bilo treba nekaj storiti, da ne bo okrnjen ponos ...

Arhitekt Branko Uršič iz Kamnika, ki je bil tedaj že renomiran oblikovalec pohištva in Kraljev naslednik v Stolu, je "moral" čez noč pljuniti v roke in narisati lameliran stol, strojni inženir Dušan Štefula, prav tako Kamničan, ki je že dolga leta skrbel za strojno-tehnično področje, pa je "moral" takoj poskrbeti za nabavo visokofrekvenčne stiskalnice. Vinko Gobec, ki je bil tedaj še generalni direktor Stola in še prej kamniški župan, je "moral" dati "žegen" za verjetno eno najbolj brezkompromisnih akcij v zgodovini Stola.

Potem se je začelo – z vsemi problemi! Predvsem pa je potekalo precej drugače, kot je bilo zamišljeno. Celoten dogodek je bil kasneje uporabljen kot šolski primer "znanstvenega načina oblikovanja izdelkov", saj se je skozi proces nastajanja izdelka z upoštevanjem specifičnih okoliščin prišlo do optimalne rešitve. Najprej se je zalomilo

pri uvozu nujne strojne opreme. Pravčasno ni bilo možno nabaviti stiskalnice s stranskimi pritiski in visokofrekvenčnim generatorjem, zato je bil prvi pogoj na mizi oblikovalca: krivina mora biti enostavna, da jo bo možno stisniti v stiskalnici s samo vertikalnim pritiskom, poleg tega je tovarna razpolagala s strojem za luščenje furnirja največje dolžine 130 cm, kar pomeni, da je ta enostavna krivina lahko le toliko dolga!

Druga zahteva je bila sprejemljiva prodajna cena, ker je na trgu huda konkurenca, in morajo biti materialno-izdelavni stroški dovolj nizki. Kar nekaj lameliranih stolov se je že pojavilo na trgu, ki so si med seboj precej podobni, zato ni smiselno, da se še Stol pojavi z enakim modelom ... To so bili torej vhodni podatki oblikovalskega procesa.

Rešitev je bila osnovna lamelirana krivina v obliki črke L. Dva taka elementa sta dala zaključen pravokotnik ali črko U ali T, več sestavljenih elementov je dalo stranico stola ali podnožje mize itd. Najbolj preprost element je obetal najbolj popoln sistem.

Do salona pohištva v Beogradu, novembra 1981, so modelni mizarji izdelali nekaj variant stolov in miz, iz česar se je dalo še marsikaj slutiti. Rodil se je Sistem L, za katerega je Uršič oziroma Stol na omenjenem sejmu prejel Zlati ključ, prvo nagrado za design in priznanje Jugoslovansko pohištvo leta 1981, nato pa še zlato medaljo na BIO (1984) v Ljubljani.

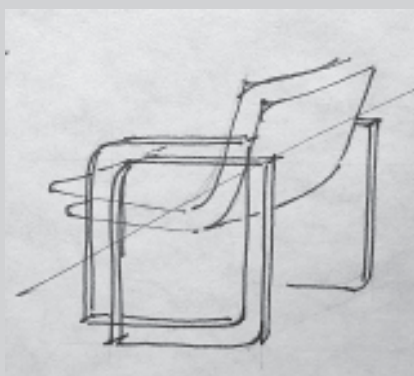
Sistem L je vzbujal veliko pozornost predvsem zaradi svoje temeljne preprostosti, ki je navdajala človeško fantazijo do skoraj neomejenih možnosti. Že v kratkem je prišla ponudba italijanske trgovske firme Magis Contract za prevzem ekskluzivne prodaje pohištva L na tujih trgih. Do tega sodelovanja je tudi prišlo, takoj ko je bilo v

□ Slika 29 in 30. Kitajci so bili le eni od mnogih, ki so se v sto letih prišli učiti v Stol

□ Slika 31. B. Uršič si ogleduje vzorčni L-11 (1982)

□ Slika 32. Uršičeva skica za Sistem L (1981)

□ Slika 33. Mizar J. Zorman izdeluje vzorčni L-11

□ Slika 34. Proizvodnja Sistema L je stekla

□ Slika 35. L-11 in L-31 (1982)

□ Slika 36. Jedilna miza iz Sistema L (1982)

□ Slika 37. Z. Škrinjarič, B. Zakrajšek (gl. direktor Stola) ter N. Kralj in B. Uršič na BIO 10 (1984) v Ljubljani

□ Slika 38. Posebna razstava Sistema L v okviru BIO 10 (1984) v Ljubljani

□ Slika 39 in 40. Razstava ob 80-letnici Stola, B. Uršič in N. Kralj na sprehodu med sodobnimi stoli

□ Slika 41 in 42. V Jakopičevem razstavišču v Ljubljani (1986) na ogled postavljeni po Plečnikovih izvirnikih v Stolu izdelani stoli

Stolu vse nared za redno proizvodnjo. Čeprav so se potem pokazale nekatere težave pri masovni proizvodnji lameliranega elementa L, predvsem zaradi "nekontroliranega obnašanja" krivine, ki mora pač tudi na daljši rok ostati natančno pravokotna, pa je treba reči, da je pohištvo Sistema L eden najlepših dosežkov v zgodovini kamniške tovarne, glavni model tega sistema stol L-11 pa se s svojo izvirnostjo in lepoto lahko uvršča v plejado naj-stolov.

Poslednji spev velikana

Osemdesetletnica (1984) tovarne se je praznovala "na visoki nogi" v razkošju hrane in pijače, a tudi s kulturnimi dogodki, razstavami in sponzorstvi. V pritličju upravne stavbe na Duplici je bila postavljena razstava Thonetovo pohištvo v Sloveniji in oblikovanje v Stolu (1952 – 1984).

Ko sta sredi osemdesetih let Evropa in Slovenija ponovno odkrivali opus arhitekta Jožeta Plečnika, sredi Pariza je bila 11. marca 1986 njemu v čast odprta velika razstava, se je nekako spodobilo, da tudi kamniški Stol pri-stavi svoj lonček in po Plečnikovih izvirnikih iz časa med vojnama izdela 4 različne tipe stolov, ki so se potem iz-

delovali po naročilu v manjših serijah.

Stolovo ime je prosperiralo in veliko tega, kar je bilo izdelano v njegovih obratih, je imelo pri poznavalcih vrednost butične proizvodnje. To se je najbolj pokazalo pri posebnih naročilih: opremljanju bank, kinodvoran, raznih kulturnih in kongresnih centrov, hotelov itd. v jugoslovanskem prostoru, pa tudi pri izvoznih inženiring poslih (Irak, Sovjetska zveza ...). V drugi polovici osemdesetih let se je bolj ali manj živelo od te slave in njenega vnovčenja, denarja je bilo dovolj, plače dobre.

Novi direktor Boris Zakrajšek je užival sloves dobrega gospodarja kamniškega podjetja. Kaj se je zgodilo, da je v uvodniku Stolovega Glasila, decembra 1990, zapisal: "Pričela se je bitka za kruh ... Leto nazaj sem zapisal svojo prognozo za leto 1990. Da bo slabo! Toda, da bo tako slabo, kot je bilo, si nisem mogel predstavljati niti sam. Slabo tudi za nas, v Stolu. Začetek leta je pomenil pravo katastrofo. Soočili smo se z visoko rastjo vhodnih stroškov in z zamrznjenim tečajem dinarja. Ker večino naših izdelkov prodajamo po fiksni ceni ob prvem pogoju plačila avansa, so nam ukrepi gospodarske

politike povzročili izredne težave. Na domačem trgu prodajo izdelkov po nerealnih cenah, na tujem po nerealnem tečaju dinarja. Evropa, kot naš skupni cilj, je izredno simpatična stvar. Še posebej tedaj, ko se v njenem zahodnem delu pojavljamo kot obiskovalci ali celo kupci. Težko dojamemo, da nižja cena njihovih izdelkov pomeni njihovo večjo racionalizacijo, boljšo organiziranost. Težko razumemo, da podobne izdelke mi proizvajamo z večjimi stroški. Da smo torej njim nekonkurenčni. Vsi smo za Evropo. Vendar le ob naši večji družbeni produktivnosti. Doseg le-te pa kratkoročno pomeni padec našega standarda, manjšo zaposlenost. Posledice bodo hude. Kakšne so perspektive Stola? Leto 1991 bo še slabše. Če nam bo uspelo ob koncu letošnjega leta napraviti večje programske spremembe, zmanjšati zaposlenost in povečati produktivnost, potem bomo leto 1991 preživeli".

Tudi to leto je kamniška tovarna preživela, ni pa preživela Jugoslavija. Toda, za Stol se je začelo umiranje na obroke. Tovarna, ki je niso uničili lakota, vojne in požari, je zdaj, na pragu rojevanja nove države Slovenije, vsa stara, betežna in brez idej, ki so jo zmeraj reševale v težkih situacijah. Sredi druge vojne je imela moč dvigniti se iz pepela, znala je prelisičiti administrativne oblasti socializma, zdaj nima moči, čeprav se zunanje okoliščine urejajo, ne manjka materiala, delovne sile je celo preveč.

Letos (2004) bi moral kamniški Stol slovesno praznovati častitljivih sto let, odkar se je tam na Škofičevi domačiji ob Kamniški Bistrici vse skupaj začelo. Toda Stola, ki je bil simbol in ponos Kamničanov, ni več - v delu nekdanje tovarne zdaj gospodari njegov pravni naslednik Biring Ambienti. □